

MIROSLAW SZUMIŁO¹

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej

Instytut Pamięci Narodowej

ORCID ID: 0000-0002-4866-8611

TAJNE ŚWIĘCENIA SŁOWACKICH I CZESKICH KSIĘŻY W POLSCE (1958-1989)

Secret ordination of Slovak and Czech priests in Poland (1958-1989)

Abstract

In the face of repression by the communist authorities, secret cooperation between Catholic Churches in Poland and Czechoslovakia was established after 1956. One of the least known and researched aspects of the assistance provided by the Polish Church was secret ordinations. In total, in the years 1958-1989, Polish bishops secretly ordained at least 53 priests from Czechoslovakia, including 48 Slovaks and 5 Czechs. They were mostly representatives of religious orders, mainly Salesians, Capuchins, Verbists and Jesuits. The most intensive period of support for the brothers in faith beyond the southern border were the years 1976-1981, when as many as 26 Slovaks and Czechs were ordained in Poland. The established list of ordained priests is undoubtedly incomplete, as few written documents have survived from this underground activity. The whole issue of cooperation between the Polish and Czechoslovakian churches during the communist period requires further, in-depth research.

Keywords: secret ordination, Poland, Czechoslovakia, Roman Catholic church

Abstrakt

W obliczu represji ze strony władz komunistycznych doszło po 1956 r. do nawiązania tajnej współpracy między Kościołami katolickimi w Polsce i Czechosłowacji. Jednym z najmniej znanych i zbadanych aspektów pomocy udzielanej przez polski Kościół były tajne święcenia kapłańskie. Ogółem w latach 1958-1989 polscy biskupi tajnie wyświęcili co najmniej 53 księży z Czechosłowacji, w tym 48 Słowaków i 5 Czechów. Byli to w zdecydowanej większości przedstawiciele zgromadzeń zakonnych, przede wszystkim salezjanów, kapucynów, werbistów i jezuitów. Najbardziej intensywnym okresem wsparcia dla braci w wierze zza

¹ Dr hab. Mirosław Szumiło – profesor w Katedrze Historii Społecznej i Edukacji Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, pracownik Biura Badań Historycznych IPN. Redaktor naczelny półrocznika naukowego „Pamięć i Sprawiedliwość”. Jego zainteresowania badawcze koncentrują się wokół systemu rządów komunistycznych w Polsce oraz stosunków polsko-czechosłowackich. Opublikował m.in. monografię: *Roman Zambrowski 1909-1977. Studium z dziejów elity komunistycznej w Polsce* (Warszawa 2014); e-mail: miroslaw.szumilo@ipn.gov.pl.

południowej granicy okazały się lata 1976-1981, gdy wyświęcono w Polsce aż 26 Słowaków i Czechów. Ustalona lista wyświęconych księży jest z pewnością niepełna, bowiem z tej konspiracyjnej działalności zachowało się niewiele dokumentów na piśmie. Całe zagadnienie współpracy Kościoła polskiego i czechosłowackiego w okresie komunizmu wymaga dalszych, pogłębionych badań.

Słowa kluczowe: tajne święcenia, Polska, Czechosłowacja, Kościół rzymskokatolicki

W obliczu represji ze strony władz komunistycznych doszło po 1956 r. do nawiązania tajnej współpracy między Kościołami katolickimi w Polsce i Czechosłowacji. W szczególności męskie zgromadzenia zakonne w Polsce udzielały w różnych formach pomocy swoim współpracownikom z ziem czeskich i Słowacji, gdzie w 1950 r. zakony zostały oficjalnie zlikwidowane i musiały działać w podziemiu. Jednym z najmniej znanych i zbadanych aspektów tej pomocy były tajne święcenia kapłańskie.

Jako pierwszy podjął ten temat Marian Szczepanowicz w jednym z rozdziałów swojej popularnej książki *Kurierzy Słowa Bożego*². Jednakże podane przez niego zestawienie słowackich księży wyświęconych w Polsce jest zdecydowanie niepełne i częściowo błędne. O pełne zestawienie Czechów i Słowaków wyświęconych w Polsce pokusiła się kilka lat temu czeska badaczka Eva Vybíralová, porządkując swój artykuł według polskich miast i biskupów udzielających święceń³.

Celem niniejszego artykułu jest przybliżenie tego tematu polskim badaczom i czytelnikom w oparciu o dostępne źródła polskie, czeskie i słowackie, w tym dokumenty wytworzone przez Służbę Bezpieczeństwa. W przeciwieństwie do Ewy Vybíralovej nie ograniczam się do zestawienia nazwisk wyświęconych osób oraz biskupów ich wyświęcających, ale również postaram się wyjaśnić okoliczności, które doprowadziły do święceń w Polsce oraz przyjrzeć się zagadnieniu wiedzy, jaką na ten temat posiadały komunistyczne służby.

Ponieważ święcenia odbywały się w sposób tajny, w małym gronie składającym się zwykle z biskupa i kilku osób towarzyszących oraz w tajemnicy przed innymi kapłanami i osobami postronnymi (zwykle w prywatnych kaplicach), nie zachowało się zbyt wiele dokumentów na ten temat. Marian Szczepanowicz zgromadził kilka oficjalnych dokumentów potwierdzających święcenia prezbiteriatu, które otrzymywali wyświęceni księża⁴. Jednakże w niektórych przypadkach wyświęceni nie otrzymywali tego rodzaju oficjalnych potwierdzeń. Np. słowacki salezjanin Anton Baník, wyświęcony przez bp. Juliana Groblickiego w 1964 r., otrzymał jedynie mały obrazek z łacińskim tekstem na odwrocie poświadczającym, że jest księdzem Kościoła katolickiego oraz z datą i podpisem biskupa⁵.

Wyjątkowym dokumentem są zapiski w *Pro Memoria* prymasa Stefana Wyszyńskiego, w których zanotował on w skrócie przebieg święceń dwóch słowackich pijarów w 1976

² Zob. M. Szczepanowicz, *Kurierzy Słowa Bożego. Doświadczenie i dar*, Kraków 2007, s. 118-131.

³ Zob. E. Vybíralová, *Tajná svěcení kandidátů z Československa v Polsku, w: Skryté působení církvi na Slovensku v letech 1948-1989*, red. P. Jakubčín, Bratislava 2018, s. 274-299.

⁴ W swojej książce Marian Szczepanowicz opublikował *Testificatio* dla Františka Vikartovskiego SchP, podpisane przez kardynała Stefana Wyszyńskiego.

⁵ A. Baník, *W różnorodności ludzi i narodów wyraża się piękno Kościoła*, w: M. Szczepanowicz, *Kurierzy Słowa Bożego...*, op. cit., s. 296-299.

i 1977 r.⁶ W przypadku niektórych święceń z przelomu lat 50. i 60. istnieją także informacje pozyskane przez Służbę Bezpieczeństwa PRL i czechosłowacką Státní Bezpečnost (StB). W większości przypadków badacz zdany jest jednak na publikowane lub niepublikowane wspomnienia i relacje wyświęcanych księży, ich przełożonych zakonnych oraz innych osób obecnych przy święceniach.

Należy przypomnieć, że Kościół rzymskokatolicki w Czechosłowacji znalazł się w sytuacji znacznie trudniejszej niż w Polsce. W październiku 1949 r. władze komunistyczne narzuciły nowe ustawy kościelne, poważnie ograniczające możliwości pracy duszpasterskiej w całym państwie. W czerwcu 1949 r. został internowany we własnej rezydencji metropolita praski abp Josef Beran. W ciągu następnych kilku lat w więzieniach znaleźli się prawie wszyscy biskupi czescy i słowaccy. Wakujące diecezje zostały obsadzone przez wikariuszy kapitulnych. Władze skierowały do urzędów biskupich specjalnych pełnomocników, którzy praktycznie kierowali wszystkimi najważniejszymi sprawami Kościoła w danej diecezji. Oznaczało to przejście pełnej kontroli nad Kościołem⁷.

W nocy z 13 na 14 kwietnia 1950 roku w ramach Akcji K (Klasztory) zlikwidowano klasztory męskie w całej Czechosłowacji. Aresztowano wówczas 2344 zakonników z 219 klasztorów i umieszczono ich w odciętych od świata klasztorach koncentracyjnych. Wydarzenia te przeszły do historii pod nazwą „barbarzyńskiej nocy”⁸. W sierpniu 1950 r. podobny los spotkał siostry zakonne w ramach Akcji R („rehołníčky”, czyli zakonnice). Aresztowano wówczas 10 660 sióstr z 720 klasztorów⁹. 14 lipca 1950 roku rozwiązano wszystkie diecezjalne seminaria duchowne. Na ich miejsce powołano dwa – w Bratysławie dla Słowacji i w Litomierzycach dla Czech. Przełożonymi i profesorami zostali w nich księża współpracujący z reżimem. Ponadto obowiązywały w nich limity przyjęć¹⁰.

W konsekwencji rozbitcia i poddania kontroli Kościoła hierarchicznego zaczął się organizować Kościół podziemny, zwany tajnym. W szczególności zakony reaktywowały swoją działalność w zakonspirowanej postaci. Czechosłowaccy biskupi zostali upoważnieni przez Ojca Świętego do potajemnego wyświęcania nowych biskupów. Od 1951 r. święcenia biskupie przyjmowali kolejno słowaccy jezuita: Pavol Hnilica, Jan Chryzostom Korec, Dominik Kalata i Peter Dubovský. Organizowano tajne studia teologiczne, a w konsekwencji potajemnie wyświęcano księży. Tajni księża i zakonnicy oficjalnie pracowali w fabrykach, szpitalach, placówkach naukowych itp.¹¹

Destalinizacja w Związku Sowieckim i przemiany w Polsce po październiku 1956 r. rozdziły nadzieję na zmianę sytuacji. W Czechosłowacji jednak „odwilży” praktycznie nie było,

⁶ Treść zapisków w *Pro Memoria* i nagrania opublikował M. Szczepanowicz, *Kurierzy Słowa Bożego...*, op. cit., s. 119-123.

⁷ A. Grajewski, *Chronologia i historyczne uwarunkowania represji wobec duchowieństwa katolickiego w krajach Europy Środkowej*, w: *Represje wobec Kościołów chrześcijańskich w okresie stalinowskim w krajach byłego bloku wschodniego*, red. J. Myszor, A. Dziurok, Katowice 2004, s. 23-24.

⁸ V. Vlček, *Procesy polityczne członków zakonów męskich i kongregacji w Czechach w latach 1948-1989*, „Pamięć i Sprawiedliwość”, 2017, nr 29, s. 260.

⁹ A. Hlinka, *Síla slabých i slabość silných. Prześladowanie Kościoła na Słowacji 1945-1989*, Kraków 2013, s. 46.

¹⁰ Ibidem, s. 48.

¹¹ P. Boryszewski, *Kościół, którego nie było. Tajna działalność religijna w Czechosłowacji w latach 1949-1989*, Warszawa 2002, s. 46-54.

a w 1958 r. ponownie zaostrozono kurs antykościelny¹². Wobec tego, że biskupi do połowy lat 60. w większości wciąż przebywali w więzieniach i miejscach internowania, pojawił się problem ograniczonych możliwości wyświęcania nowych księży. Dotyczyło to zwłaszcza członków działających nielegalnie zgromadzeń zakonnych, którzy nie mogli studiować na oficjalnych wydziałach teologicznych i przyjmowali święcenia potajemnie. Po 1956 r. zwracali się zatem do polskich współbraci, którzy w tym czasie mieli znacznie większe możliwości działania.

Księża z Czechosłowacji wyświęceni w Polsce w sposób tajny byli przeważnie Słowakami, a tylko w niewielkiej części Czechami. Wynikało to prawdopodobnie z faktu, iż to właśnie zgromadzenia zakonne ze Słowacji posiadały już wcześniej większe powiązania z Polską, np. słowaccy jezuici studiowali w latach 30. w Krakowie. Kościół czeski miał nieco bliższe kontakty z zakonami z terenu NRD. Tam też odbywała się większość tajnych święceń przyjmowanych za granicą przez Czechów¹³.

Pierwsze tajne święcenia w Polsce były efektem nielegalnej ucieczki do niej słowackich werbistów. Zaczęło się od indywidualnej decyzji Štefana Horvátha, który chciał dokończyć studia teologiczne i zostać księdzem. Zdecydował się na ucieczkę do Polski, ponieważ znał już trochę język polski, a ponadto ucieczka do Polski była łatwiejsza niż próba przedostania się na Zachód¹⁴. W lutym 1957 r. przekroczył nielegalnie granicę i po wielu perypetiach dostał się do Domu Misyjnego Najświętszego Serca Pana Jezusa w Bruczkowie. Po kilku tygodniach prowincjał werbistów Jacek Kubica przyjął go na studia teologiczne w misyjnym seminarium duchownym w Pieniężnie. Horváth funkcjonował odtąd jako Andrzej Domagalski – repatriant ze Wschodu¹⁵.

Już w październiku 1957 r. Służba Bezpieczeństwa dowiedziała się ze swoich źródeł agenturalnych o nielegalnym pobycie Štefana Horvátha vel Andrzeja Domagalskiego w Pieniężnie. W lutym 1958 r. założono sprawę agenturalnego sprawdzenia w celu ustalenia kanałów kontaktu polskich werbistów z Czechosłowacją¹⁶. Werbiści zorientowali się w niebezpieczeństwie i Horváth na pewien czas zniknął z Pieniężna. 23 grudnia 1958 r. przyjął święcenia kapłańskie w Gnieźnie z rąk biskupa Lucjana Bernackiego. Następnie był przerzucany z miejsca na miejsce, przebywał w różnych domach misyjnych i klasztorach (m. in. Górnej Grupie, Leśnicy i Lublinie). SB nie była w stanie go namierzyć¹⁷.

W ślady Horvátha poszli jego współbracia: Jozef Šabo i Róbert Borik. Inicjatorem ucieczki był Šabo, który latem 1957 r. wybrał się na wycieczkę rowerową do Polski razem z byłym werbistą Teodorem Hlavačem. Chociaż mieli pozwolenie tylko na wjazd do strefy przygranicznej, pojechali aż do Pieniężna. W grudniu 1957 r. Šabo po raz drugi przyjechał do Pieniężna, przywożąc list i dokumenty od słowackiego prowincjała werbistów Vojtecha Božanskiego do generalatu w Rzymie¹⁸.

¹² M. Katuniec, *Represje wobec duchowieństwa katolickiego na Słowacji w latach 1945-1956*, w: *Represje wobec Kościołów chrześcijańskich...*, op. cit., s. 47.

¹³ Bliżej na ten temat zob. E. Vybiralová, *Geheime Weihen in der DDR. Zur Geschichte der geheimen Weihen für die Untergrundkirche in der Tschechoslowakei durch deutsche Bischöfe in der Zeit der kommunistischen Diktatur*, „Jahrbuch für mitteldeutsche Ordens- und Kirchengeschichte”, 2015, s. 159-203.

¹⁴ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (dalej: AIPN), 0720/2, Akcja „Werban”, t. 6, Protokół przesłuchania podejrzanego S. Horwatha, 10 VIII 1964, k. 49-50.

¹⁵ P.A. Sokołowski, *Feliks Zapłata SVD (1914-1982). Życie i twórczość*, Warszawa 2005, s. 41-42.

¹⁶ AIPN, 0720/2, t. 7, Postanowienie o założeniu sprawy agenturalnego sprawdzenia, 26 II 1958, k. 13-17.

¹⁷ T. Gerboc, M. Lacko, *Šest' rokov v pol'skom podzemí: ilegálna cesta rehol'nikov Štefana Horvátha SVD, Jozefa Šaba SVD a Róberta Borika SVD za kňazstvom*, „Pamät' národa”, 2014, nr 1, s. 50-51.

¹⁸ Ibidem, s. 54; P.A. Sokołowski, *Feliks Zapłata SVD...*, op. cit., s. 42.

Jednocześnie nawiązane zostały kontakty i współpraca między Bošańskim a nowym polskim prowincjałem Feliksem Zapłątą. W kwietniu 1958 r. SB pozyskała agenturalnie informacje, że do Polski ma przybyć jeszcze kilkuosobowa grupa kleryków-werbistów z Bratysławy. Mieli oni kontynuować studia teologiczne i przyjąć święcenia kapłańskie¹⁹. Ostatecznie na umówione spotkanie na szczycie tatrzańskich Rysów 12 lipca 1958 r. stało się dwóch słowackich kleryków gotowych przejść nielegalnie do Polski: Šabo i Borik. Po krótkim pobycie w Krakowie i Raciborzu obydwaj zostali umieszczeni w klasztorze Służebniczek Ducha Świętego w Nysie i studiowali potajemnie teologię. 21 grudnia 1959 r. przyjęli niższe święcenia, zaś 21 stycznia 1960 r. wyższe święcenia, udzielone im przez bp. Lucjana Bernackiego. Następnie, ze względów bezpieczeństwa, wędrowali po różnych domach zakonnych na Śląsku, a później także po zwykłych polskich rodzinach. W 1961 r. znaleźli się w parafii Pogorzela w diecezji wrocławskiej, prowadzonej przez werbistę Franciszka Kasperka²⁰.

Wobec dużej akcji poszukiwawczej prowadzonej przez SB, postanowiono nielegalnie wyprawić słowackich werbistów na misje zagraniczne. Podczas próby wydostania się na statku za granicę Jozef Šabo został aresztowany w Gdyni 10 października 1962 r. W związku z pomocą w ukrywaniu się i próbie ucieczki aresztowano także ks. Franciszka Kasperka i o. Feliksa Zapłątę. W październiku 1963 r. odbył się proces sądowy. Šabo został skazany na rok więzienia i w związku z zaliczeniem aresztu na poczet kary wkrótce wyszedł na wolność. Horváth i Borika nadal poszukiwano. W wyniku kombinacji operacyjnej SB obydwaj, zwabieni obietnicą amnestii, zgłosili się sami na milicję. 5 września 1964 r. zostali przekazani na granicy w ręce czechosłowackiej Státní Bezpečnosti. Wyrokiem sądu okręgowego w Bratysławie z 16 grudnia 1964 r. zostali skazani na: Šabo – 18 miesięcy pozbawienia wolności, Borik – 12 miesięcy, Horváth – 6 miesięcy²¹.

W dość dramatycznych okolicznościach święcenia przyjął w Polsce także eucharystianin z Brna Leo Kuchař (pochodzący z rodziny żydowskiej), który po likwidacji zakonów i seminarium biskupiego kontynuował studia teologiczne, zdając potajemnie egzaminy u byłych profesorów seminarium²². Nawiązał kontakt z eucharystianami z Wiednia i Rzymu przy pomocy zaszyfrowanej korespondencji w języku łacińskim. Zdecydował się na poszukiwanie możliwości przyjęcia święceń w Polsce. We wrześniu 1959 r. udał się do Lublina pod pretekstem odwiedzenia Sobiboru, gdzie w czasie II wojny światowej zginęła jego matka zamordowana przez Niemców. Dzięki pomocy gwardiana kapucynów ojca Archanioła Brzezińskiego dostał się, zgodnie z powziętym wcześniej planem, do biskupa lubelskiego Piotra Kałwy. Kuchařowi oświadczono jednak, że do kurii w Lublinie nie dotarło z Rzymu zaszyfrowane potwierdzenie, że kandydat jest przygotowany do święceń (*letteres dimissoriales*). Sprawę miał wyjaśnić kanonik wysłany do prymasa Wyszyńskiego²³.

¹⁹ AIPN, 0639/109, t. 1, Notatka służbowa, IV 1958 r., k. 200.

²⁰ T. Gerboc, M. Lacko, *Šest rokov v polškom podzemí...*, op. cit., s. 55; H. Kałuza SVD, *Historia jednego kapłaństwa i jednej śląskiej parafii*, Nysa-Pogorzela 1997, s. 38-46.

²¹ Archiwum Ustavu Pamäti národa w Bratysławie, fond KS ZNB S-ŠtB Bratislava, sygn. V-2656, Sprawa Jozefa Šabo a spol., Wyrok Sądu Okręgowego w Bratysławie, 16 XII 1964 r., k. 172.

²² Archiv Bezpečnostních Složek (dalej: ABS), sygn. KR – 26341 BN, akta sprawy Leo Kuchařa, Zpráva k osobě Leo Kuchaře, 5 VII 1971, k. 3.

²³ L. Kuchař SSS, *Przelot w cieniu radaru, Opowieść o dwóch takich, którzy otrzymali to, co było zakazane*, Wrocław 2013, s. 20-31.

Dzięki podstuchowi założonemu przez SB w obiekcie „Czarodziej”, znana jest w zarysie treść rozmów prowadzonych 11 września 1959 r. w otoczeniu prymasa Wyszyńskiego w Warszawie. O. Wilk informował wówczas prymasa o przybyciu kleroika Czecha i o jego sprawie. Stwierdził, że przesłanki formalne do święcenia zostały spełnione, ponieważ kandydat posiadał zgodę z Rzymu zawartą w liście szyfrowanym. Uznał jednak, że ze względów taktycznych należałoby święceń nie udzielać, ponieważ zbyt dużo ludzi wie o jego pobycie w Polsce. Wspomniał o wizycie Kuchařa w Orchówku i Sobiborze. Prymas przyjął te argumenty i postanowił odroczyć święcenia²⁴.

Kilka dni później Kuchař dotarł do Warszawy i wedle jego wspomnień rozmawiał przez zamknięte drzwi z prymasem, od którego usłyszał: „Gdybyś otrzymał święcenia w Warszawie, w ciągu dwóch godzin będzie o tym wiedziała tajna służba w Czechosłowacji”. Święcenia odroczone do kolejnej wizyty Kuchařa w Polsce²⁵. Za drugim razem obyło się już bez problemów. 5 kwietnia 1960 r. Kuchař otrzymał z rąk biskupa Kałwy tonsurę i niższe święcenia, a następnego dnia pozostałe – wyższe święcenia²⁶. Czechosłowacka StB wzywała go na przesłuchania i zbierała informacje od tajnych współpracowników. Były to jednak doniesienia bardzo nieprecyzyjne. W 1965 r. wysłano notatkę do towarzyszy z polskiej SB, w której stwierdzono, że Kuchař został wyświęcony na księdza w wielki czwartek 1960 r. w Krakowie²⁷. W późniejszym dokumencie StB jako wyświęcającego Kuchařa podano błędnie biskupa „Stromkowskiego” (Henryka Strąkowskiego)²⁸.

Dzięki kontaktom nawiązanym w Polsce kilka lat później święcenia przyjął drugi eucharystianin z Brna Josef Pražan. W czerwcu 1964 r. Kuchař i Pražan udali się do Poznania w ramach wycieczek na Międzynarodowe Targi poznańskie organizowanych przez czechosłowackie biuro podróży „Čedok”. Dla zmylenia służb bezpieczeństwa pojechali z nimi dwie kobiety udające narzeczone. Wszystko zostało precyzyjnie zaplanowane. Pierwszego dnia Pražan otrzymał tonsurę i cztery niższe święcenia z rąk sufragana Tadeusza Etterera. Następnego dnia święceń subdiakonu i diakonu udzielił bp Franciszek Jedwabski, zaś 15 czerwca 1964 r. święceń kapłańskich – abp Antoni Baraniak²⁹.

W trakcie Soboru Watykańskiego II w Rzymie nawiązane zostały kontakty między przebywającym na emigracji słowackim biskupem Pavlem Hnilicą a prymasem Stefanem Wyszyńskim i abp. Karolem Wojtyłą³⁰. Arcybiskup krakowski pośpieszył wówczas z pomocą salezjanom ze Słowacji. Jeden z nich, ksiądz Anton Baník, wspominał: „W 1962 r. w Pradze święcenia diakonu otrzymałem z rąk bpa P. Dubovskiego. W tym samym roku nie było możliwości święceń, ponieważ niedługo po moich święceniach diakonu biskupi Ján Korec i Peter Dubovski znaleźli się w więzieniu. W całej Czechosłowacji nie było nikogo, kto mógłby mnie wyświęcić. Moi przełożeni szukali przez dwa lata możliwości wyświęcenia i po tym czasie otworzyła się możliwość święceń w Krakowie”³¹. W maju

²⁴ AIPN, 0639/109, t. 1, Dot. obiektu Czarodziej. Notatka służbowa z rozmów przeprowadzonych w dniu 11 bm., 11 IX 1959 r., k. 204-205.

²⁵ L. Kuchař SSS, *Przelot w cieniu radaru*, op. cit., s. 33.

²⁶ L. Kuchař SSS, *Przelot w cieniu radaru*, op. cit., s. 44-46.

²⁷ AIPN, 0639/109, t. 2, depesza nr 193 z Pragi z dnia 22 IV 1965 r., k. 213.

²⁸ ABS, sygn. KR – 26341 BN, akta sprawy Leo Kuchařa, Zpráva k osobě Leo Kuchaře, 5 VII 1971, k. 4.

²⁹ L. Kuchař SSS, *Przelot w cieniu radaru*, op. cit., s. 114-121.

³⁰ Relacja bp Pavla Hnilicy w: M. Szczepanowicz, *Kurierzy Słowa Bożego...*, op. cit., s. 53.

³¹ A. Baník, *W różnorodności ludzi...*, op. cit., s. 295.

1964 r. TW „Głowacki” informował funkcjonariuszy SB, że abp Wojtyła zwrócił się do prymasa Wyszyńskiego z prośbą o dyspensę na wyświęcenie salezjanina z Czechosłowacji. Wyszyński miał oświadczyć jednak, że nie posiada w tym zakresie uprawnień na Czechosłowację, a jedynie na ZSRS³².

Nie wiadomo, co wpłynęło na zmianę stanowiska prymasa, ale do święceń trójki słowackich salezjanów doszło jednak w sierpniu 1964 r. Anton Baník, Bohuslav Mošat’ i Jozef Sobota udali się wówczas na wyjazd turystyczny do Polski (formalnie celem ich podróży był Hel). Pojechali do swoich współbraci w Krakowie. Na drugi dzień przyjął ich abp Karol Wojtyła, witając serdecznie do słowacku: „Bud’ pochváleny Ježiš Kristus”. Według relacji jednego ze Słowaków Wojtyła rozmawiał o ich święceniach z prymasem Wyszyńskim podczas pobytu na uroczystościach w Częstochowie. Tym razem zapadła pozytywna decyzja i 17 sierpnia 1964 r. na prośbę Wojtyły święceń udzielił bp Julian Groblicki w prywatnej kaplicy na Wawelu. Asystował przy tym sekretarz inspektora salezjanów w Krakowie ks. Augustyn Dziędziel³³.

W lutym 1965 r. dzięki doniesieniu TW „Seredyński” Służba Bezpieczeństwa pozyskała informację, że do Krakowa przybyło następnych trzech Słowaków należących do zakonu salezjanów. 4 lutego 1965 r. w godzinach popołudniowych zostali wyświęceni na księży za zgodą prymasa Wyszyńskiego. Informator nie znał nazwiska biskupa udzielającego święceń ani tożsamości Słowaków³⁴. Już po ich powrocie do Czechosłowacji, dzięki informacjom pozyskanym od StB ustalono nazwiska: Štefan Javorský, Jozef Kaiser i Viktor Plamka. Dzięki doniesieniom agenturalnym funkcjonariusze StB wiedzieli o planowanej wyprawie Štefana Javorskiego do Polski w celu przyjęcia święceń kapłańskich. Jednakże przekazali te informacje zbyt późno i wprowadzili SB w błąd, twierdząc, że jest on werbistą. Esbecy wzięli zatem pod obserwację klasztor werbistów w Pieniężnie, podczas gdy Javorský przebywał wraz ze współbraćmi u salezjanów na „Łosiówce” w Krakowie. Ustalono również, że wyświęcał ich jeden ze sufraganów krakowskich, ponieważ abp Karol Wojtyła przebywał w tym czasie w Rzymie³⁵. W nekrologu opublikowanym po śmierci Javorskiego w 2007 r. podano błędnie, że został on wyświęcony przez Wojtyłę³⁶. Sekretarz prowincjalnej rady salezjanów z Bratysławy o. Jozef Skala potwierdził, że całą trójkę Słowaków w lutym 1965 r. wyświęcił bp Groblicki³⁷.

Kilka miesięcy później do tego samego biskupa zgłosiło się jeszcze dwóch słowackich salezjanów. Ján Pivarník wcześniej brał udział w duchownych ćwiczeniach w Polsce. Przyjechał turystycznie i został wyświęcony 17 sierpnia 1965 r. w Krakowie. Razem z nim miał przybyć Alojz Masný, ale nie dostał pozwolenia na wyjazd do Polski. Dlatego kilka dni później przekroczył granicę w nocy nielegalnie i został wyświęcony dopiero 28 sierpnia³⁸.

Tymczasowa odwilż w polityce władz komunistycznych wobec Kościoła katolickiego, jaka nastąpiła w 1968 r., oraz wyjście z więzienia tajnego biskupa Korca spowodowały, że

³² AIPN, 0639/109, t. 2, Wyciąg z doniesienia t.w. ps. „Głowacki”, 9 V 1964 r., k. 51.

³³ M. Szczepanowicz, *Kurierzy Słowa Bożego...*, op. cit., s. 295-296.

³⁴ AIPN, 0639/109, t. 2, Informacja, 10 II 1965 r., k. 140-141.

³⁵ AIPN, 0639/109, t. 2, Meldunek specjalny, 17.03.1965, k. 178-180.

³⁶ *Zomrel posledný politický väzeň v ČSSR Štefan Javorský*, <https://domov.sme.sk/c/3245561/zomrel-posledny-politicky-vazen-v-cssr-stefan-javorsky.html> (dostęp 15.02.2020).

³⁷ E-mail do autora od Jozefa Skaly SDB, 2 III 2020.

³⁸ Archiwum Mariana Szczepanowicza w Krakowie, List Jána Pivarníka do Mariana Szczepanowicza, 4 VII 2005.

na przełomie lat 60. i 70. polska pomoc w święceniach słowackich i czeskich księży nie była potrzebna. Z tego okresu znane są tylko dwa przypadki salezjanów, którzy otrzymali święcenia w Polsce: Czecha Benno Beneša (wyświęconego przez abp. Antoniego Baraniaka w Poznaniu 9 września 1972 r.) oraz Słowaka Štefana Urbana (wyświęconego przez bp. Wacława Skomoruchę w Siedlcach 24 kwietnia 1973 r.)³⁹.

Sytuacja zmieniła się w 1976 r., gdy rozpoczęły się negocjacje między rządem Czechosłowacji i Watykanem. Jednym z warunków stawianych przez władze komunistyczne w Pradze było wstrzymanie wyświęcania księży przez tajnego biskupa Korca. Zakaz został przekazany drogą dyplomatyczną do Watykanu, a następnie przez kardynała Agostino Casarollego, sekretarza stanu Stolicy Apostolskiej, do biskupa Korca. W ten sposób zakonnicy z tajnego Kościoła na Słowacji znaleźli się w bardzo trudnej sytuacji. Bp Pavol Hnilica udał się wówczas do Polski i uzgodnił z Wojtyłą i Wyszyńskim zasady pomocy przy wyświęcaniu słowackich księży⁴⁰.

Prymas Wyszyński jako pierwszy podjął się tego zadania i z polecenia polskiego prowincała pijarów ks. Edwarda Szajora, w dniach 24 i 25 sierpnia 1976 r., udzielił *sub secreto* święceń diakonatu i prezbiteriatu Františkowi Vikartovskiemu. Rok później, również w kaplicy domowej, wyświęcił drugiego pijara ze Słowacji – Ambróza Hanzela. Oba te wydarzenia zostały przez niego odnotowane w dzienniku *Pro Memoria*⁴¹.

Legendarny opat czeskich premonstratensów z Želivy Bohumil Vít Tajovský wspominał: „w Polsce przebiegały tajne święcenia naszych księży – niektórych z nich udzielał jeszcze krakowski kardynał Wojtyła”⁴². W rzeczywistości jednak z polecenia Wojtyły czynił to biskup Julian Groblicki. Wyświęcił on dwóch czeskich premonstratensów: Zdeňka Prokopa Kratochvila (13 marca 1977 r.) i Antonína Ignáca Hrdinę (23 maja 1977 r.). Kratochvil nawiązał wcześniej kontakt z biskupem Groblickim podczas swoich wizyt w Krakowie, gdzie utrzymywał kontakty ze środowiskiem „Znaku”⁴³. Biskup Julian Groblicki w latach 1977-1982 wyświęcił także sześciu salezjanów z Czechosłowacji (zob. tabela).

Do Krakowa trafiali ponadto pojedynczy przedstawiciele innych zgromadzeń. Wśród nich był pracownik naukowy Słowackiej Akademii Nauk Rudolf Fiby ze Wspólnoty Fatima (Spoločenstvo Fatima), założonej w 1974 r. w formie instytutu świeckiego przez działaczy podziemnego słowackiego Kościoła – Vladimíra Jukla i Silvestra Krčmérego. Utrzymywali oni kontakty z arcybiskupem Wojtyłą, toteż zorganizowali dla Rudolfa Fibego święcenia w Krakowie. Udzielił ich 12 lutego 1978 r. biskup pomocniczy Stanisław Smoleński⁴⁴. Redemptorysta Michal Zamkovský został skierowany do Krakowa dzięki bliskiej współpracy Mariana Brudzisza – wykładowcy w seminarium redemptorystów w Tuchowie, ze słowackimi współbraćmi. Zamkovský przyjechał najpierw na 5-dniowe ćwiczenia duchowe w Krakowie, po czym udał się do Zakopanego. 21 maja 1980 r. został wyświęcony przez

³⁹ E. Vybíralová, *Tajná svěcení kandidátů...*, op. cit., s. 278-280, 298.

⁴⁰ Relacja bp Pavla Hnilicy w: M. Szczepanowicz, *Kurierzy Słowa Bożego...*, op. cit., s. 55-56.

⁴¹ Ibidem, s. 119-120.

⁴² B.V. Tajovský, *Člověk musí hořet. Rozhovor Aleše Palana a Jana Pauluse s opatem želivského kláštera*, Praha 2001, s. 394.

⁴³ E. Vybíralová, *Tajná svěcení kandidátů...*, op. cit., s. 283, 286.

⁴⁴ J. Šimulčík, *Zápas o nádej. Z kroniky tajných kňazov 1969-1989*, Prešov 2000, s. 77-78.

arcybiskupa Franciszka Macharskiego w kaplicy w Kościelisku⁴⁵. Ponadto biskup Albin Małysiak CM 4 września 1980 r. wyświęcił w Krakowie słowackiego lazarystę Jozefa Garaja⁴⁶.

Werbista Anton Bezák otrzymał zgodę na święcenia od swojego prowincjała w Nitrze, ale biskupa musiał znaleźć sam za granicą. Pisał do Wiednia i Berlina, nie otrzymując odpowiedzi. Wtedy swoją pomoc zaoferował Jozef Šabo, który jako proboszcz w Terchovej na Orawie utrzymywał bliskie kontakty z polskimi werbistami. Polski prowincjał ojciec Leonard Szymański ustalił termin święceń w Warszawie, których miał dokonać osobiście prymas Wyszyński. Gdy na początku września 1977 r. Bezák przyjechał do Warszawy, okazało się, że prymas jest chory. Do święceń upoważnił abp. Bronisława Dąbrowskiego⁴⁷. Dzięki kontaktom Jozefa Šabo do Warszawy trafił półtora roku później także Jozef Michalov. Prowincjał Bernard Bona zawiązał go do Płocka, gdzie 10 marca 1979 r. święceń udzielił bp Jan Wosiński⁴⁸.

Święcenia słowackich kapucynów były efektem współpracy z polską prowincją kierowaną wówczas przez Antoniego Pacyfika Dydcza, który wielorako wspierał słowackich braci. Między innymi w charakterze turysty przyjeżdżał do Czechosłowacji, przeprowadzając wizytację u miejscowych kapucynów⁴⁹. Czterech kapucynów wyświęcił biskup częstochowski Stefan Bareła latem i jesienią 1978 r. (zob. tabela). Piąty z nich (Matej Michal Pätoprstý) trafił natomiast do diecezji siedleckiej, gdzie w klasztorze w Serpelicach nad Bugiem został wyświęcony przez biskupa Jana Mazura⁵⁰.

Słowacki prowincjał jezuitów Andrej Osvald, po uzgodnieniu sprawy z krakowskim prowincjałem Eugeniuszem Ożogiem, nawiązał potajemny kontakt z arcybiskupem Henrykiem Romanem Gulbinowiczem we Wrocławiu. 30 grudnia 1979 r. odbyły się w stolicy Dolnego Śląska święcenia Ivana Bunčka i Emila Váni. 16 lutego 1980 r. abp Gulbinowicz wyświęcił zaś Ladislava Csontosa i Jána Michala⁵¹.

Wszyscy kandydaci przyjeżdżający do Polski musieli przestrzegać zasad bezpieczeństwa. František Vikartovský SchP swój *Litterae dimissoriae* przewiózł przez granicę zaszyty w nogawce spodni. Przekazał prymasowi Wyszyńskiemu pognieciony⁵². Ladislav Csontos wspominał, że jako dowód do identyfikacji słowaccy jezuici otrzymali list od ojca asystenta Galaunera SJ z Pragi z serdecznymi pozdrowieniami, obrazek Matki Bożej Bolesnej (nazywanej na Słowacji Sedembolestná Panna Mariá) oraz obrazek świętych Cyryla i Metodego. Te dokumenty przedstawili księdzu arcybiskupowi Gulbinowiczowi⁵³.

Wszystko wskazuje na to, że przyjęte zasady konspiracji przynosiły oczekiwany efekt. W zachowanych dokumentach SB nie natrafiłem bowiem na informacje dotyczące tajnych święceń z przełomu lat 70. i 80. Intensywna współpraca w tym zakresie została przerwana

⁴⁵ L. Bačíková, *Pod' a nasleduj ma*, Prešov 2005, s. 269-270.

⁴⁶ Ibidem, s. 198.

⁴⁷ Ibidem, s. 40-42.

⁴⁸ Š. Horváth, *75 rokov Spoločnosti Božieho Slova na Slovensku*, Nitra 2000, s. 228-229.

⁴⁹ P. Žaloudek, *Skrytá cirkev z pohľadu niekdajšieho kapucína*, w: *Skryté pôsobenie cirkvi na Slovensku v rokoch 1948-1989*, s. 332-333.

⁵⁰ Relacja Jozefa Konca OFM Cap z 3 XII 2019 r., w zbiorach autora.

⁵¹ A. Osvald, *Boží dlžník. Subjektívny pohľad na mój život*, Trnava 2008, s. 138-139.

⁵² M. Szczepanowicz, *Kurierzy Słowa Bożego...*, op. cit., s. 125.

⁵³ L. Csontos, *W prywatnej kaplicy ordynariusza obok katedry wrocławskiej*, w: M. Szczepanowicz, *Kurierzy Słowa Bożego...*, op. cit., s. 306; L. Csontos, *Jednou nohou v kriminali*, Trnava 2003.

po wprowadzeniu stanu wojennego 13 grudnia 1981 r., co dla obywateli Czechosłowacji oznaczało bardzo duże utrudnienia w podróżowaniu do Polski.

Z okresu stanu wojennego znana jest tylko jedna historia nielegalnej wyprawy słowackiego kapucyna do Polski. Peter Žaloudek został przemycony przez zieloną granicę pod Piwniczną. Następnie z ks. Stanisławem Ługowskim udał się samochodem do Warszawy, gdzie czekał na nich umówiony abp Bronisław Dąbrowski. W ciągu jednego wieczora odbyły się święcenia diakonatu i kapłańskie w prywatnej kaplicy przy ul. Dziekania 1, przy udziale prowincjała o. Honoriusza Lisowskiego. Następnego dnia Žaloudek pojechał do Podegrodzia, gdzie potajemnie odprawił mszę prymicyjną w domu rodziny Bartulów. Późnym popołudniem przekroczył granicę⁵⁴.

Z powodu utrudnień we wzajemnych kontaktach oraz przywróceniu przez Watykan tajnemu biskupowi Janowi Chryzostomowi Korcowi zgody na wyświęcanie księży, współpraca polsko-słowacka uległa na pewien czas zawieszeniu. Wznowili ją kapucyni w 1986 r., wysyłając do diecezji siedleckiej jednego ze swoich braci. Był nim Jozef Konc, który wspominał, że jego droga do kapłaństwa zaczęła się w Polsce na rekolekcjach oazowych w Brennej w 1980 r. Został wyświęcony 26 lipca 1986 r. w klasztorze w Serpelicach przez bp. Jana Mazura. Po święceniach Konc nadal pracował w Bratysławie w laboratorium informatycznym na uniwersytecie. Został włączony do tajnej posługi kapłańskiej w prywatnych mieszkaniach i na rekolekcjach młodzieżowych w górach⁵⁵. Dwóm innym słowackim kapucynom udzielił święceń abp Bronisław Dąbrowski w Warszawie: Štefanowi Macurze 29 października 1987 r., zaś Markowi Fidelowi Pagáčowi 14 sierpnia 1988 r.⁵⁶

Ostatnim akordem omawianej współpracy było wyświęcenie ośmiu członków Ruchu Nazaret (Hnutie Nazaret) przez siedleckiego biskupa pomocniczego Wacława Skomoruchę. Ruch Nazaret został założony w latach 50. przez słowackiego salezjanina Jána Augustína Beño i działał głównie wśród młodzieży i w rodzinach. Beño poznał polskich księży z diecezji siedleckiej, prosząc za ich pośrednictwem o pomoc w kwestii święceń. Według relacji, osobistej zgody miał udzielić papież Jan Paweł II. Pierwsi dwaj bracia z Ruchu Nazaret: Ján Holbík i Jozef Gallovič, zostali wyświęceni przez bp. Skomoruchę w Zakopanem 26 sierpnia 1987 r. Pozostali już w Siedlcach – kolejno: Štefan Barilla i Ján Kralčík (24 maja 1988 r.), Peter Vychlopeň i Pavol Žemba (9 października 1989), Pavol Kadučák i Vincent Dzurňák (4 grudnia 1989 r.)⁵⁷. Ostatnie święcenia odbywały się w sytuacji, gdy w Czechosłowacji upadał już system komunistyczny.

Reasumując, w latach 1958-1989 polscy biskupi tajnie wyświęcili co najmniej 53 księży z Czechosłowacji, w tym 48 Słowaków i 5 Czechów. Byli to w zdecydowanej większości przedstawiciele zgromadzeń zakonnych, w tym aż 18 salezjanów. Wśród polskich biskupów rekordzistą okazał się Julian Groblicki, który udzielił święceń aż 15 zakonnikom. Czynnikiem na prośbę arcybiskupa krakowskiego Karola Wojtyły. Najbardziej intensywnym okresem wsparcia dla braci w wierze zza południowej granicy okazały się lata 1976-1981, gdy wyświęcono w Polsce aż 26 Słowaków i Czechów. Była to w gruncie rzeczy tylko jedna

⁵⁴ M. Szczepanowicz, *Kurierzy Słowa Bożego...*, op. cit., s. 70-71.

⁵⁵ J. Konc OFMCap, *Zostałem wyświęcony w diecezji siedleckiej*, w: M. Szczepanowicz, *Kurierzy Słowa Bożego...*, op. cit., s. 300-302.

⁵⁶ E. Vybíralová, *Tajná svěcení kandidátů...*, op. cit., s. 291.

⁵⁷ Ibidem, s. 297-298.

z kilku różnych form tajnej współpracy między zakonami z Polski i Czechosłowacji. Ustalona lista wyświęconych księży jest z pewnością niepełna, bowiem z tej konspiracyjnej działalności zachowało się niewiele dokumentów na piśmie. Całe zagadnienie współpracy Kościoła polskiego i czechosłowackiego w okresie komunizmu wymaga dalszych, pogłębionych badań.

Tab. 1. Świecenia prezbiteriatu udzielone Czechom i Słowakom w Polsce (1958-1989)

Biskup	Miejsce	Data święcenia i osoby wyświęcane
Lucjan Bernacki	Gniezno	23 XII 1958 – Štefan Horváth SVD 21 V 1960 – Róbert Borik SVD i Jozef Šabo SVD
Piotr Kałwa	Lublin	6 IV 1960 – Leo Kuchař SSS
Antoni Baraniak	Poznań	15 VI 1964 – Josef Pražan SSS 9 IX 1972 – Benno Beneš SDB
Julian Groblicki	Kraków	17 VIII 1964 – Anton Baník SDB, Bohuslav Mošať SDB, Jozef Sobota SDB 4 II 1965 – Štefan Javorský SDB, Jozef Kaiser SDB, Viktor Plamka SDB 17 VIII 1965 – Ján Pivarník SDB 28 VIII 1965 – Alojz Masný SDB 13 III 1977 – Zdeňek Prokop Kratochvil O. Praem 23 V 1977 – Antonín Ignác Hrdina O Praem 24 VIII 1977 – Jozef Mária Kutarňa SDB, Ján Zauška SDB 28 XII 1979 – Libor Ovečka SDB 7 III 1981 – Jozef Dömény SDB, Jozef Krušac SDB 16 VIII 1982 – Jozef Lančarič SDB
Wacław Skomorucha	Siedlce	24 IV 1973 – Štefan Urban SDB 5 II 1978 – Aurel Menke SDB 6 IV 1978 – Július Obonya SDB 24 V 1988 – Štefan Barilla, Ján Kralčík 9 X 1989 – Peter Vychlopeň, Pavol Žemba 4 XII 1989 – Pavol Kadučák, Vincent Dzurňák
	Zakopane	26 VIII 1987 – Ján Holbík, Jozef Gallovič
Stefan Wyszynski	Warszawa	25 VIII 1976 – František Vikartovský SchP 13 VIII 1977 – Ambróz Hanzel SchP
Bronisław Dąbrowski	Warszawa	9 IX 1977 – Anton Bezák SVD 1982 – Peter Dominik Žaloudek OFMCap 29 X 1987 – Štefan Macura OFMCap 14 VIII 1988 – Marko Fidel Pagáč OFMCap
Stanisław Smoleński	Kraków	12 II 1978 – Rudolf Fiby (Spoločenstvo Fatima)
Stefan Bareła	Częstochowa	9 VIII 1978 – Ján Otruba OFMCap, Juraj Tomáš Stanislav OFMCap 11 XI 1978 – Ferdinand Hubert Müller OFMCap, František Dezider Alberty OFMCap
Jan Wosiński	Płock	10 III 1979 – Jozef Michalov SVD
Henryk Roman Gulbinowicz	Wrocław	30 XII 1979 – Ivan Bunček SJ, Emil Váni SJ 16 II 1980 – Ladislav Csontos SJ, Ján Michal SJ
Franciszek Macharski	Zakopane	21 V 1980 – Michal Zamkovský C SSR
Albin Małysiak	Kraków	4 IX 1980 – Jozef Garaj CM
Jan Mazur	Serpelice	1980 – Matej Michal Pätoprstý OFMCap 26 VII 1986 – Jozef Konc OFMCap

Bibliografia

I. Źródła archiwalne

A. Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie:

AIPN, 0720/2, akta sprawy „Werban”.

AIPN, 0639/109, t. 1-2, akta współpracy SB i StB.

B. Archiwum Ustavu Pamäti Národa w Bratysławie:

AUPN, V-2656, akta sprawy Jozefa Šabo, Štefana Horvátha i Róberta Borika.

C. Archiv Bezpečnostních Složek w Pradze:

ABS, KR – 26341 BN, akta sprawy Leo Kuchařa.

D. Archiwum Mariana Szczepanowicza w Krakowie:

List Jána Pivarníka do Mariana Szczepanowicza.

II. Źródła drukowane

Bačíková L., *Pod' a nasleduj ma*, Prešov 2005.

Banik A., *W różnorodności ludzi i narodów wyraża się piękno Kościoła*, w: M. Szczepanowicz, *Kurierzy Słowa Bożego. Doświadczenie i dar*, Kraków 2007, s. 293-299.

Csontos L., *Jednou nohou v krimináli*, Trnava 2003.

Csontos L., *W prywatnej kaplicy ordynariusza obok katedry wrocławskiej*, w: M. Szczepanowicz, *Kurierzy Słowa Bożego. Doświadczenie i dar*, Kraków 2007, s. 305-310.

Konc J. OFMCap, *Zostałem wyświęcony w diecezji siedleckiej*, w: M. Szczepanowicz, *Kurierzy Słowa Bożego. Doświadczenie i dar*, Kraków 2007, s. 299-305.

Kuchař L. SSS, *Przelot w cieniu radaru. Opowieść o dwóch takich, którzy otrzymali to, co było zakazane*, Wrocław 2013.

Osvald A., *Boží dlžník. Subjektívny pohľad na môj život*, Trnava 2008.

Szczepanowicz M., *Kurierzy Słowa Bożego. Doświadczenie i dar*, Kraków 2007.

Šimulčík J., *Zápas o nádej. Z kroniky tajných kňazov 1969-1989*, Prešov 2000.

Tajovský B.V., *Člověk musí hořet. Rozhovor Aleše Palana a Jana Pauluse s opatem želivského kláštera*. Praha 2001.

Žaloudek P., *Skrytá cirkev z pohľadu niekdajšieho kapucína*, w: *Skryté pôsobenie cirkvi na Slovensku v rokoch 1948-1989*, s. 330-339.

Relacja Jozefa Konca OFMCap z 3 XII 2019 r., w zbiorach autora.

Zomrel posledný politický väzeň v ČSSR Štefan Javorský, <https://domov.sme.sk/c/3245561/zomrel-posledny-politicky-vazen-v-cssr-stefan-javorsky.html> (dostęp 15.02.2020).

III. Opracowania

Boryszewski P., *Kościół, którego nie było. Tajna działalność religijna w Czechosłowacji w latach 1949-1989*, Warszawa 2002.

Gerboc T., Lacko M., *Šest' rokov v pol'skom podzemí: ilegálna cesta rehol'nikov Štefana Horvátha SVD, Jozefa Šaba SVD a Róberta Borika SVD za kňazstvom*, „Pamät' národa”, 2014, nr 1, s. 46-62.

Grajewski A., *Chronologia i historyczne uwarunkowania represji wobec duchowieństwa katolickiego w krajach Europy Środkowej*, w: *Represje wobec Kościołów chrześcijańskich w okresie stalinowskim w krajach byłego bloku wschodniego*, red. J. Myszor, A. Dziurok, Katowice 2004, s. 15-34.

- Hlinka A., *Sila słabych i słabość silnych. Prześladowanie Kościoła na Słowacji 1945-1989*, Kraków 2013.
- Horváth Š., *75 rokov Spoločnosti Božieho Slova na Slovensku*, Nitra 2000.
- Kałuża H. SVD, *Historia jednego kapłaństwa i jednej śląskiej parafii*, Nysa-Pogorzela 1997.
- Katuninec M., *Represje wobec duchowieństwa katolickiego na Słowacji w latach 1945-1956*, w: *Represje wobec Kościołów chrześcijańskich w okresie stalinowskim w krajach byłego bloku wschodniego*, red. J. Myszor, A. Dziurok, Katowice 2004, s. 35-47.
- Lexikón katolíckych kňazských osobnosti Slovenska*, red. Július Pašteka a kol., Bratislava 2000.
- Sokołowski P.A., *Feliks Zapłata SVD (1914-1982). Życie i twórczość*, Warszawa 2005.
- Vlček V., *Procesy polityczne członków zakonów męskich i kongregacji w Czechach w latach 1948-1989*, „Pamięć i Sprawiedliwość”, 2017, nr 29, s. 259-283.
- Vybíralová E., *Geheime Weihen in der DDR. Zur Geschichte der geheimen Weihen für die Untergrundkirche in der Tschechoslowakei durch deutsche Bischöfe in der Zeit der kommunistischen Diktatur*, „Jahrbuch für mitteldeutsche Ordens- und Kirchengeschichte”, 2015, s. 159-203.
- Vybíralová E., *Tajná svěcení kandidátů z Československa v Polsku*, w: *Skryté pôsobenie cirkvi na Slovensku v rokoch 1948-1989*, red. P. Jakubčín, Bratislava 2018, s. 274-279.